

Drs. S.M. van Roode
Adviseur Nederlandse
Limessamenwerking

Op weg naar Werelderfgoed: De Romeinse Limes

Foto: Nederlandse Limessamenwerking.

1 - Op 27 januari 2014 ondertekenden bestuurders gezamenlijk de intentieverklaring Werelderfgoednominatie Romeinse Limes in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden.

Op 27 januari ondertekenden de minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, de gedeputeerden Cultuur van de provincies Gelderland, Utrecht en Zuid-Holland en de portefeuillehouders Cultuur van vrijwel alle gemeenten in de Limeszone een intentieverklaring in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden. Door de verklaring te ondertekenen, spraken zij gezamenlijk de intentie uit de Romeinse Limes als Werelderfgoed voor te dragen. Deze feestelijke bijeenkomst onderstreepte het belang dat alle partijen aan een succesvolle nominatie hechten. Door het Nederlandse deel van de Limes op te nemen in de reeks Limesdelen die al Werelderfgoedstatus hebben, zoals Hadrian's Wall en de Antonine Wall in Engeland en de Obergermanisch-Rhaetischer Limes in Duitsland, ontstaat het grootste aaneengesloten archeologische gebied van Europa.

De invloed van het Romeinse Rijk op onze streken is dermate groot geweest dat de echo's daarvan nog altijd doorklinken in onze samenleving. Het meest bekend zijn uiteraard de stelselmatige veranderingen zoals het betaling van belasting aan een centraal bestuursorgaan, het gebruik van schrift, een monetaire economie en infrastructuurle veranderingen zoals het bouwen in steen en de aanleg van een wegennet, maar daarnaast hebben ook landschappelijke aanpassingen plaatsgevonden die nog altijd te zien zijn.

Dit artikel belicht het belang van het Nederlandse deel van de Limes in internationaal perspectief, de inspanningen die op nationaal en internationaal vlak ondernomen worden om de grens van het Romeinse Rijk als Werelderfgoed voor te dragen en het belang van de ontsluiting van de Limes in eigen land. De Limes verbindt ons met

andere landen en vervlogen tijden: door dit internationale erfgoed veilig te stellen voor de toekomst, wordt het verhaal van een gezamenlijk deel van het verleden bewaard en verteld.

De Romeinse Limes: een internationale grens

Met de term 'limes' wordt de grens van het Romeinse Rijk aangeduid zoals zich dat rond de eerste eeuw uitstreckte rondom de Middellandse Zee. Hoewel 'limes' een woord uit het Latijn is, gebruikten de Romeinen deze term zelf niet om de rijks-grens aan te duiden, althans niet tot de vierde eeuw.¹ De grens van het Romeinse rijk was ook geen eenduidig begrip of haarscherp gemarkeerde grens, maar veeleer een zone waarbinnen invloedssferen elkaar raakten. Het imperium kende een Romeinse kern, met daaromheen een arrangement aan provincies die verschillende betrekkingen

de Limeszone. Het Rijk heeft in 2011 in het Besluit algemene regels ruimtelijke ordening (Barro) de Limeszone opgenomen als te beschermen gebied. Aan provincies werd de opdracht verstrekt deze zone nader te begrenzen en op te nemen in de provinciale verordeningen. Binnen de Nederlandse Limessamenwerking hebben de drie provincies met de 26 betrokken gemeenten geïnventariseerd waar de kernwaarden van de Romeinse Limes in Nederland zich concreet bevinden. Omdat een van de uitgangspunten van de Werelderfgoedstatus behoud in situ is, is het niet mogelijk de gehele zone als Werelderfgoed voor te dragen. Het rivierengebied, waar de Limes zich in uitstrekt, is een gebied dat intensief ruimtegebruik kent, zowel infrastructureel als agrarisch. Het is dus noodzakelijk om binnen deze zone juist die terreinen te selecteren, die de unieke kwaliteiten van de Romeinse Limes in onze streken herbergen. De eerste inventarisatie hiervan leverde 119 terreinen op die resten bevatten van castella, wachtposten, infrastructuur of andere elementen die een cruciale rol hebben gespeeld in het functioneren van de Romeinse rijksgrens. Het betreft een aantal archeologische Rijksmonumenten, een groot aantal reeds gekende en gewaardeerde terreinen die op de Archeologische Monumentenkaart zijn opgenomen en een klein aantal zogeheten ambitieërreinen: terreinen die nog geen AMK-status hebben, maar mogelijk wel unieke kernkwaliteiten van de Romeinse Limes bevatten. Voor deze terreinen wordt op dit moment in samenwerking met de gemeenten onderzocht of een Werelderfgoedstatus voor de terreinen haalbaar is. Uitgangspunt daarbij is dat als één van de partijen een dergelijke status niet wenselijk acht, het terrein in kwestie niet wordt voorgedragen. Een van de vereisten voor een succesvolle nominatie is immers dat er voldoende draagvlak aanwezig is onder overheden en instanties om een Werelderfgoed duurzaam te behouden voor toekomstige generaties.⁶ De aanwezigheid van dit draagvlak werd in belangrijke mate onderstreept door de feestelijke ondertekening van de intentieverklaring Werelderfgoednominatie Romeinse Limes door de minister van OCW en de bestuurders van de drie provincies en de Limesgemeenten.

Even belangrijk als de planologische aspecten van de nominatie, dat wil zeggen de terreinselectie van de voor te dragen terreinen in samenwerking met de overheden

4 - In Nederland zijn resten van de Limes goed bewaard, maar slechts zelden zichtbaar, zoals hier bij de tempel onder de Grote Kerk in Elst (Gld).

die deze terreinen planologisch beheren, is uiteraard de inhoudelijke onderbouwing. Voor een Werelderfgoednominatie is de inhoudelijke uniciteit van hetgeen beschermd wordt, immers van wezenlijk belang: het goed beschermen van resten die geen significant universele waarden in zich dragen, levert geen Werelderfgoedstatus op. In het nominatiedossier moeten de zogeheten 'Outstanding Universal Values' worden aangetoond en onderbouwd.⁷ Hiermee dient aangetoond te worden waarom de Romeinse Limes in Nederland eenzelfde status toegekend zou moeten worden als de piramiden van Gizeh, de Chinese Muur of de Serengeti. Om deze inhoudelijke waarden inzichtelijk te maken, te beschrijven en te borgen wordt samengewerkt met een team van archeologisch-inhoudelijke specialisten die jarenlange ervaring hebben met onderzoek naar de Limes in Nederland. De kracht van de Nederlandse Limes ligt in de enorme informatiewaarde die in de bodem besloten ligt: de uitermate goed geconserveerde resten van schepen, beschoeiingen en overige structuren geven meer inzicht in het functioneren van dit wereldrijk. Dat maakt tegelijkertijd dat er veel aandacht nodig is voor het ontsluiten van het ver-

haal. Met dit doel voor ogen is de Stichting Romeinse Limes Nederland opgericht.

Stichting Romeinse Limes Nederland

Naast de inhoudelijke en organisatorische aspecten van de voorbereiding van een werelderfgoednominatie is het uiteindelijke doel uiteraard niet uit het oog te verliezen. Een werelderfgoednominatie houdt immers in dat het erfgoed van dermate belang wordt geacht dat het natie-overstijgend is en voor toekomstige generaties bewaard dient te blijven. Werelderfgoed bestaat kortom niet zonder maatschappelijk draagvlak. Dat betekent dat er ook inspanningen verricht worden om het verhaal van de Romeinse Limes te ontsluiten voor een breder publiek. De Stichting Romeinse Limes Nederland (RLN) ontwikkelt, in nauwe samenwerking met het samenwerkingsverband van overheden, een pakket aan informatieve middelen om de Romeinse Limes grotere bekendheid te geven. De website www.romeinselimes.nl ontsluit verschillende aspecten van de Limes voor een breed publiek: zowel de belangrijkste locaties langs de Limes die bezocht kunnen worden, als ook een verzameling educatieve middelen, films, en activiteiten die bezocht

om benoemd te worden tot Werelderfgoed. Het Werelderfgoedverdrag, daterend uit 1972 en in 1992 door Nederland geratificeerd, is het meest bekende verdrag dat binnen de UNESCO-samenwerking is opgesteld. Inmiddels hebben 190 lidstaten het verdrag ondertekend, hetgeen het belang onderstreept dat wereldwijd aan de verbindende kracht van erfgoed wordt gehecht. Het verdrag is bedoeld om cultureel, maar ook natuurlijk, erfgoed dat van universele en unieke waarde is voor de mensheid te bewaren en ontsluiten voor toekomstige generaties. Daarmee draagt het Werelderfgoedverdrag bij aan de algemene doelstellingen van UNESCO: het bevorderen van vrede, duurzame ontwikkeling en interculturele dialoog door middel van onderwijs, wetenschap, cultuur en communicatie. Werelderfgoed is erfgoed dat boven culturen uitstijgt en mondiaal aansprekend is. Binnen Nederland zijn inmiddels acht erfgoederen tot Werelderfgoed benoemd. De status van Werelderfgoed is een keurmerk dat UNESCO afgeeft: bescherming, behoud en ontsluiting van de erfgoederen is volledig de verantwoordelijkheid van het land waarbinnen het erfgoed is gelegen.

De Voorlopige Lijst, waar de Romeinse Limes op staat, is een nationale lijst die iedere lidstaat van UNESCO zelf bijhoudt. Op deze lijst wordt een selectie van natuurlijke en culturele erfgoederen gepresenteerd, die de lidstaat op termijn wil voordragen om op de Werelderfgoedlijst geplaatst te worden.

Opname op de Voorlopige Lijst biedt geen garantie op plaatsing op de Werelderfgoedlijst. Om voor de Werelderfgoedstatus in aanmerking te komen, moeten zowel erfgoed als indienende lidstaat aan een aantal randvoorwaarden voldoen, bijvoorbeeld ten aanzien van uniciteit, authenticiteit, maar ook voor wat betreft instandhouding en ontsluiting. In een uitgebreid nominatiedossier geeft de lidstaat aan wat de kernkwaliteiten en universele waarden van het erfgoed zijn en hoe aan deze randvoorwaarden wordt voldaan. Na indiening van het nominatiedossier door de lidstaat wordt tijdens de jaarlijkse sessie van het Werelderfgoedcomité besloten over toevoeging van het erfgoed op de lijst. Voorafgaand aan de beslissing wordt advies ingewonnen bij ICOMOS/ICCROM, het officiële adviesorgaan van UNESCO voor wat betreft cultureel erfgoed. Dit adviesorgaan toetst of zowel het dossier als de beoogd beheerders en overheden voldoen aan de voorwaarden van UNESCO en brengen hierover een advies uit aan het Werelderfgoedcomité.

Nominatieproces Romeinse Limes

Omdat Nederland meerdere erfgoederen op de nationale Voorlopige Lijst heeft staan, heeft de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed in november 2013 aan de erfgoederen op de lijst verzocht aan te geven op welke wijze zij het nominatiedossier voor zullen bereiden. Ieder erfgoed dient in het najaar van 2014 aan te geven hoe ver zij zijn met

de voorbereiding van het nominatiedossier, waarbij aan alle aspecten die ook in het later in te dienen dossier aan bod komen, aandacht besteed moet worden. Op basis van de verschillende stadia van voorbereiding wordt beslist in welke volgorde Nederland de nominaties zal indienen.

Het Nederlandse deel van de Romeinse Limes doorsnijdt de provincies Gelderland, Utrecht en Zuid-Holland en loopt door 26 gemeenten. De provincies zijn de trekker van de nominatie, en hebben hiertoe gezamenlijk een coördinatiepunt ingericht. De samenwerking wordt gecoördineerd door programmamanager Tamar Leene. Doelstelling van de provincies is het afdoende beschermen van de Limes, het vergroten van de bekendheid en beleefbaarheid van de Limes en het verkrijgen van de Werelderfgoedstatus voor de Romeinse Limes.

Niet alleen nationaal, maar ook internationaal is de Romeinse Limes grensoverschrijdend. De nominatie wordt voorbereid in samenwerking met Duitsland. In Duitsland staat een deel van de Romeinse Limes al sinds 2005 op de Werelderfgoedlijst: de 550 kilometer lange Obergermanisch-Raetischer Limes die zicht uitstrekt tussen de Donau en de Rijn. Het aansluitende stuk, de Niederrheinischer Limes, wordt momenteel door Duitsland voorbereid om voorgedragen te worden. Omdat de voordracht van zowel het Nederlandse als het Duitse deel geschiedt via een uitbreiding van het 'transnational property', dus opname in het reeds bestaande Werelderfgoed Frontiers of the Roman Empire, wordt door beide landen nauw samengewerkt aan de voorbereiding van beide nominatiedossiers. Beide landen zullen wel zelf een eigen nominatiedossier indienen. Zodra beslist is over de volgorde van de in te dienen nominaties, zal het volledige nominatiedossier voor de Romeinse Limes worden opgesteld. Dit zal naar verwachting een aantal jaar in beslag nemen: de onderbouwing van zowel inhoud als vorm dienen dermate grondig te zijn, dat het proces meerdere afstemmingsrondes en daaropvolgende aanpassingen met zich meebrengt.⁵

Als eerste stap is in kaart gebracht welke terreinen binnen de Limeszone in aanmerking komen om als Werelderfgoed te worden voorgedragen. Deze inventarisatie liep grotendeels, maar niet geheel, synchroon met de planologische borging van

Foto: Sigrid van Roode

3 -Herkenbaarheid van het Romeinse verleden is van essentieel belang voor de Werelderfgoednominatie. Startpunt van een wandelroute door Romeins Nijmegen.

met Rome onderhielden. De regionen waar het huidige Nederland in lag, vormden een lappendeken van stamverbanden die een verdrag met Rome hadden gesloten.² De grenszone die nu als Limes wordt aangeduid, vormde een aaneenschakeling van posten waar het Romeinse Rijk haar aanwezigheid deed gelden. Deze posten ontstonden voor het grootste deel vanaf het begin van de jaartelling, tijdens de regering van keizer Augustus, en werden daarna geleidelijk aan verder ontwikkeld. De posten langs de grenszone lagen gemiddeld een dagmars van elkaar af, maar de afstand kon variëren waar dat de natuurlijke omstandigheden van het landschap dat vereisten.

Resten van deze grotendeels militaire infrastructuur worden aangetroffen van Engeland tot Marokko. Opmerkelijk hierbij is dat de Romeinen het natuurlijke landschap en reeds aanwezige infrastructuur benutten om hun invloedssfeer duidelijk af te bakenen.³ In het noordelijke deel van het Romeinse Rijk werden de Rijn en de Donau als min of meer natuurlijke grens gehanteerd. Het oosten werd grotendeels afgebakend door de loop van de Eufraat en de Zwarte Zee, terwijl in het zuidelijk deel van het Romeinse Rijk het woestijnlandschap weer een andere vorm van begrenzing van met zich meebracht. In het merendeel van de landen waar de Romeinse Limes wordt aangetroffen, gaat het om goed zichtbare bovengrondse resten. Castella, wachtposten, imposante muren, stadscentra, delen van wegen: goed geconserveerde resten uit natuur- of baksteen. Voor het Nederlandse deel van de Limes is dat anders. Aangezien in Nederland natuursteen van nature niet voorkomt, maar over grote afstanden getransporteerd moest worden, werd in Nederland gebruik gemaakt van het alomtegenwoordige hout dat ook vanuit België en Duitsland ruim voorradig was. Kenmerkend voor de Nederlandse Limes is dat deze niet alleen langs een rivier, maar in een rivierdelta ligt. Dat heeft consequenties voor zowel de aard van de te verwachten archeologische resten als de conservering ervan.

De Limeszone in Nederland volgt grotendeels de loop van de Oude Rijn. Caesar noemt de Rijn al als grens tussen de Germanen en Kelten. De kwaliteiten van het riviereengebied bleven ook door de Romeinen niet onopgemerkt, waardoor de Limeszone daarmee gerelateerd is aan zowel het fysieke en het militaire landschap. Zowel de Maas

2 -Detail van de zogenoemde Peutinger Kaart met een aantal plaatsen in Zuid-Holland.

als de Rijn deden dienst als handelsroute en verbinding met de rest van het rijk. Langs de Noordzeekust hielden Romeinse forten de belangrijkste verbindingen onder controle. Rond het begin van de jaartelling liet de Romeinse generaal Drusus, de stiefzoon van Augustus, een aantal verbindingen uitgraven tussen bestaande rivieren om zo het Romeinse leger makkelijker te kunnen mobiliseren in een poging het gebied ten noorden van de Rijn te veroveren. Ook werd in het kader van deze waterwerken een dam aangelegd die de waterverdeling tussen de Rijn en de Waal veranderde in het voordeel van de Romeinse doelstellingen. Daarnaast vormde de Limeszone in Nederland de voortzetting van de militaire afbakening van de Romeinse invloedssfeer in Duitsland, waar het zwaartepunt van de Romeinse grenstroepen in Europa aanwezig was. De Nederlandse Limes is daarmee van strategisch belang voor zowel de militaire aanwezigheid op de linkerflank voor de in Duitsland gelegerde troepen als voor bevoorrading en de kortste verbindingen met Engeland. Bijzonder aan de Nederlandse Limes is dat deze niet alleen een grote tijdsdiepte kent, vanaf de eerste aanwezigheid van de Romeinen tot het uiteenvallen van het rijk, maar ook het volledige spectrum aan elementen in zich draagt.

Uniek voor de restanten van de Romeinse Limes in Nederland is zowel het gebruik van hout als de voortreffelijke conservering daarvan in het rivierenlandschap. Uiteraard

zijn er ook, vooral in het oosten van land, resten uit natuursteen aanwezig, maar de conserveringsgraad van organisch materiaal in Nederland is uitzonderlijk voor de Limes. Vrijwel nergens anders rond de grenzen van het Romeinse Rijk zijn bijvoorbeeld zoveel schepen aangetroffen als in de Nederlandse bodem. Dat geldt ook voor houten beschoeiingen, kades, wachttorens en andere structuren. Palen die tweeduizend jaar geleden in de bodem zijn geslagen om Romeinse wegen langs de Rijn in het veranderlijke rivierenlandschap te verstevigen, zijn nog altijd bewaard gebleven. Ook ander organisch materiaal is uitstekend bewaard gebleven. De resten van de Limes in Nederland vormen dan ook een zeer waardevolle aanvulling op de bestaande kennis over de Limes zoals die uit bestudering van overblijfselen in andere landen inzichtelijk wordt. Door bestudering van de archeologie van de Romeinse Limes in Nederland wordt meer inzicht verworven in zowel de militaire als de handelsinfrastructuur en de logistiek aan de randen van het Romeinse rijk. Daarmee is het Nederlandse deel van de Limes niet een nationale variant op de werelderfgoedsites die in andere landen te bezoeken zijn, maar voegt het inzicht in een ander aspect van het Romeinse Rijk aan de gezamenlijke kennis toe: grensorganisatie en logistiek.⁴

Nominatieproces UNESCO en nominatie

Het Nederlandse deel van de Limes is in 2011 opgenomen op de Voorlopige Lijst

5 - Eén van de eerste projecten om meer bekendheid aan de Limes te geven ging in april 2014 van start: 'Nijmegen Graaft!', de publieksofgraving van een Romeinse tempel in Nijmegen.

Foto: Stichting Romeinse Limes Nederland

kunnen worden. Daarnaast organiseert de RLN zelf activiteiten in samenwerking met lokale musea, instellingen, scholen maar ook ondernemers waarbij de Romeinse Limes centraal staat. Essentieel daarbij is dat de initiatieven uiteindelijk op lokaal niveau worden geëntameerd en gecontinueerd. De RLN verbindt en faciliteert, zodat het verhaal van de Romeinse Limes lokaal verankerd, ingezet en uitgedragen wordt.

Tot slot

Om een succesvolle nominatie die op lokaal, nationaal en internationaal niveau procesmatig en inhoudelijk gedragen wordt te realiseren, moet er nog veel werk verzet worden. Met het ondertekenen van de intentieverklaring in januari is daarmee een zeer belangrijke stap gezet: het draagvlak voor deze nominatie is in ruime mate aanwezig. Het beschrijven van de verschillende aspecten en kernkwaliteiten van de Romeinse Limes en het omschrijven van de universele waarden van dit stukje grens van een tweeduizend jaar oud wereldrijk zal nog veel inspanning vergen. Het belangrijkste

resultaat is echter al geboekt: het gezamenlijk besef dat de Romeinse Limes onderdeel uitmaakt van onze gedeelde geschiedenis en het waard is om gekoesterd te worden.

Literatuurverwijzingen

T. Bloemers 2005. Een eerste stap naar stedelijkheid in de Rijndelta, in: B. Colenbrander (red), *Limes Atlas*. Rotterdam, 21-26
 D. Breeze, 2013. Roman frontiers in their landscape settings. Newcastle upon Tyne
 J. Lendering & A. Bosman 2010. *De Rand van het Rijk. De Romeinen en de Lage Landen*. Amsterdam
 UNESCO Preparing World Heritage Nominations, Paris 2010
 M. Petzet, 2008. What is Outstanding Universal Value?, in: *Values and Criteria in Heritage Conservation*, Proceedings of the International Conference of ICOMOS, ICCROM and Fondazione Romualdo Del Bianco. Firenze
 Roode, S.M. van 2013. Best practices for a sustainable Management Plan. The Case Study Ammaia in the European Context, in: C. Corsi, B. Slapsak & F. Vermeulen

(ed.) *Good Practice in Archaeological Diagnostics. Non-invasive survey of Complex Archaeological Sites*, pp 315-327

Noten

- ¹ T. Bloemers 2005, 21
- ² Zie bijvoorbeeld Lendering en Bosman 2010 voor een nadere beschrijving
- ³ Breeze 2013
- ⁴ W. Willems en E. Graafstal, in prep: Comparative analysis and Statement of Outstanding Universal Value of the Lower German Limes
- ⁵ Zie UNESCO Preparing World Heritage Nominations voor een toelichting op de diverse onderdelen van het nominatiedossier
- ⁶ Voor het belang van draagvlak voor duurzaam behoud zijn vele voorbeelden bekend. Zie voor een recent project bijvoorbeeld Van Roode 2013
- ⁷ Zie bijvoorbeeld Petzet, 2008 voor een toelichting op de Outstanding Universal Values. Deze worden ook gepresenteerd op de website van UNESCO.